

Ежелгі қазақ қалалары

Баласағұн Қазақстан жерінде

Кең байтақ жерінің табиғи-географиялық жағдайына икемделіп, қазақ халқы отырықшы, көшпелі және жартылай көшпелі болып өмір сүріп көне заманнан-ақ өзінің заттай және рухани мәдениетін дамыта білген. Еліміздегі сақталып келген археологиялық, архитектуралық, фольклорлық, жазба және басқадай тарихи ескерткіштер бұған куә бола алады. Археологиялық ескерткіштер — Қазақстан тарихының ертедегі дәуірлерін сәулелендіретін құнды, оқылмай жатқан «кітаптар». Олардың көп ғасырлар бойы сақталып келген сыры көп, оларды археологтар ғылыми тұрғыдан енді ғана аша бастады. Сол деректерге сүйеніп отырып, жалпы халықтық мәдениетіміздің тарихына тереңірек қарауға мүмкіншілік таптық.

Ертедегі орта ғасырда Қазақстанда отырықшы мәдениеттің орталығына айналған үлкенді-кішілі қалалар көп болған. Арабтың X ғасырдағы ұлы географтардың бірі. Әл-Макдиси «Ахсан ат-такасим фи-Ма рифат ал-акалим» деген еңбегінде Орта Азия және Қазақстан-

ның көптеген қалаларын сипаттап жазған. Осы ғалым Қазақстанның оңтүстік және шығыс жағында 200-ден астам қала бар екенін баяндапты... Олардың ішінде дүниеге әйгілі, мемлекет астанасы болған ірі-ірі қалалар да болған. Солардың бірі, Шу өзенінің өңірінде орналасқан Баласағұн қаласы. Өкінішке орай, Баласағұнның орналасқан жерін анықтау өте қиынға соғып келді. Себебі, Шу, Талас өзендерінің алқаптарында біздің дәуірге дейін сақталып қалған ортағасырлық қалалардың орындары көп кездеседі. Заманы ескіргендіктен, олардың көпшілігі өздерінің алғашқы аттарын қойған. Ол қалалар біздің дәуірімізге үлкенді-кішілі төбелер күйінде жеткен.

Ортағасырлық ұлы ғалым, біздің жерлесіміз Жүсіп Баласағұни өзінің тамаша «Құтты білік» поэмасында бұрынғы өткен өмірге көз жіберіп:

...Болған талай қалалар да халық та,
Уақыт көмді бәрін жердей табытқа.
Болған талай ауылымыз, тайпамыз.
Енді соның ізін тауып байқаңыз... — дейді. (Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» Алматы, «Жазушы». 1986. 602-бет).

Ұлы ғалым адам баласының тарихына диалектикалық тұрғыдан қарап, әртүрлі себептермен бұрын отырықшы мәдениеттің орталығы болған талай-талай қалалардың жоқ болып кеткенін, олар құлап, жермен-жексен болғанын баяндайды. Жердің табытына бөленгендердің бірі тарихта әйгілі Баласағұн қаласы. Оның қай жерде болғанын шығыстанушы ғалымдар XIX ға-

сырдан бері іздеуде. Олар бұл қала жөнінде бірнеше пікірлер айтумен шектелген. Бұл ғылыми тұрғыдан осы күнге дейін қарастырылған жоқ.

1893—1894 жылдары академик В. В. Бартольд Талас, Шу өңірлеріне келіп, бұл жерлерден қираған көптеген ортағасырлық қалалардың орнын көрген. Осы саяхат кезіндегі зерттеу жұмысының нәтижесін ғылыми мақала етіп жазған. Осы еңбегінде мүмкін Ақбешімнің Баласағұн болуы, Бурана оның шетіндегі қалалық орындары сияқты, бірақ, Баласағұнның қай жерде екенін дәлелдейтін деректер жеткіліксіз деп, Баласағұнды Таластың (Тараз) шығыс солтүстігінен — Шу өзенінің бойынан іздеу керектігін айтқан болатын. Бұл пікірін өзінің «Баласағұн» деген мақаласында да қайталаған.

В. В. Бартольдтан кейін де, Қазан революциясынан соң да Баласағұнды іздеу тоқтатылған жоқ. Шу өңіріндегі көптеген ортағасырлық орындарын көріп, совет археологтары, тарихшылары әртүрлі пікірлер айтқан болатын. Солардың бірі, белгілі шығыстанушы профессор А. Н. Барнштам. Ол Тоқмақ қаласының қасындағы ортағасырлық Ақбешім және Бурана қоныстарында қазба жұмыстарын жүргізеді. 1953—1955 жылдардағы осы қалалардан табылған археологиялық деректердің нәтижесін мақала етіп жариялаған. Осы ғылыми еңбекте, А. Н. Барнштам мен Л. Р. Қызласов Ақбешім қонысын Баласағұн деп дәлелдеген ғылыми еңбектерде, Қырғызстанның тарихында, қилы карталарда Ақбешімнің орнына Баласағұн деп жазылып та кетті. Осы ғылыми тұжырым кең өріс алып, көптеген ғалымдар және мәдени қызметкерлер Ақбешімді, Баласағұнға айналдырды. Бірақ бұл пікір ұзақ уақыт өмір сүре алмады.

А. Н. Барнштам қайтыс болғаннан кейін, оның шәкірті — археолог Л. Р. Қызласов Ақбешімдегі қазу жұмысын жалғастырып, табылған археологиялық деректерге сүйеніп, қолдан табылған заттар, тарихта белгілі Баласағұнның өмірін сәулендіре алмайтынын ғылыми еңбектерінде дәлелдеген және Ақбешім Баласағұн емес деп ашық айтқан. (Қызласов Л. Р. Раскопки древнего

Баласағұна. Вестник МГУ. Сер. Общ. Наук, 1958. № 11). Л. Р. Қызласов Ақбешімнің қасындағы Бурананы зерттеп, қарахан түріктері кезінде Бурананың ірге тасы X ғасырда қаланғанын да анықтады. Осы екі қаладағы археологиялық зерттеудің нәтижесінде Л. Р. Қызласов Ақбешім де, Бурана да Баласағұн қаласы бола алмайды, себебі, бұл қалалардың өмір сүрген кезеңдері, Баласағұнға тура келмейді деген. Қазір Р. Қызласов Москва мемлекеттік университетінің профессоры, ССРО Мемлекеттік және Ломоносов атындағы сыйлықтың лауреаты. 1989 ж. наурызда Алматыға келгенде кездесіп сұрағанда, Баласағұн жөніндегі пікірінің өзгермегенін білдірді.

Л. Р. Қызласовтың пікірін П. Н. Кожемяко Шу өңіріндегі ертедегі ортағасыр қалаларының орындарын археологиялық жақтан зерттеп, «Раннесредневековые города и населения Чуйской долины» деген еңбегін жарыққа шығарды. Бұл қоныстарды кішігірім шұқырлар қазып, содан табылған археологиялық заттарға қарап, сол естеліктердің жасаған дәуірлерін белгілеген және олардың схемалық (үлгі) жоспарларын жасаған. Солардың ішінде, Бурана қонысын зерттеп, ол IX ғ. салынып, XII ғ. дейін өмір сүрген деген тұжырымға келген. Яғни, Қарахан династиясы кезінде дүниеге келген қалаға ұқсайды. Сол дәуірден қалған мұнара сақталған. Солай болса, Бурананың өмір сүрген дәуірі Баласағұнға тура келмейді. Тарихта жазылып қалған деректер бойынша Баласағұн VI ғасырда ірге тасы қаланып, XIII ғасырға дейін жасаған қала.

Сөйтіп, археологиялық зерттеулердің барысында Ақбешім қонысы Баласағұн болмағанына көзі жеткен соң, Қырғызстан тарихшылары жоғарыдағы аты аталған Бурананы Баласағұн деп ғылыми еңбектерде тағы жариялап жіберді. Содан бері қырық жылдан астамырақ уақыт өтсе де Бурананы Баласағұн деген атпенен жазып келе жатыр. Қырғыз ССР-нің бес томдық тарихының, бірінші томында Баласағұнның қай жерде орналасқаны жөнінде ғалымдардың әртүрлі пікірлері бар. Солай болса да Тоқмақтан қашық емес

жерде орналасқан Бурана — Баласағұн болу керек делінген. Бұл пікірді болжау деп қарауға болмайды. Себебі, осы кітаптың көп жерінде, Бурананың Баласағұн екенін анық жазған және картада көрсеткен. Сөйтіп, Қырғызстан тарихшылары Баласағұн қаласы өздерінің жерінде орналасқанын дәлелдеуге тырысуда. Мақсат — бұл қала қай республиканың жерінде болғанын дәлелдеу емес, оны ғылыми тұрғыдан, тілге тиек болатындай дәлелдермен көрсету керек. Себебі, Баласағұн тарихта көп жазылып қалған қала. Оны жеңіл-желпі деректермен дәлелдеу мүмкін емес. Осы тұрғыдан қарағанда, Ақбешім де, Бурана да Баласағұн болуы мүмкін емес.

Енді Баласағұн деп жүрген Буранаға зер салайық. Бурана — Тоқмақ қаласының оңтүстігінде 15 км жерде. Бурана өзенінің сол жағында орналасқан. Оның ауданы: солтүстік-батыс жағы — 570 м. оңтүстігі — 600 м. шығысы — 500 м. Солтүстіктен шығысқа қарай екі қатар тартылған үш бұрыш сызық сияқты ордың (қамал) қалдығы сақталған. Бурана қаласында цитадель — орталық бекініс-болмаған.

Бұл келтірілген деректерден Бурананың Баласағұнға ешбір жақындаспайтыны көрініп-ақ тұр. Оның көлемі кішкентай. Х ғ. арабтың географы, саяхатшысы Ибн Хаукал өзінің «Сурат аль-Ара» деген еңбегінде Ферғана, Ахшикет, Кубал, Узгенд, Ош және тағы басқа Орта Азия қалаларында болғанын баяндай келіп, Ферғана қаласында цитадель (кухендиз) оның ішінде шахристан (медина) орналасқан, олардың шет жағында рабад бар. Үлкен намаз оқитын мешіт күхендиздің сыртын да. Бүткіл Ферғана өңірінде кухендз, бекініссіз, бау-бақшасыз бір де бір қала жоқ дейді. Солай болса, көп ғасырлар Батыс түріктердің астанасы болған Баласағұнның цитаделі болмаушы ма еді? Баласағұнның орталығы бар екенін талай ортағасырлық авторлар да атап өткен.

Осыған қарамастан, кейінгі жылдары Бурана Баласағұн деп ғылыми еңбектерде, қарталарда және көркем әдебиеттің өкілдерінің еңбектерінде айтылып келе жатыр.

Біздіңше Ақбешім және Бурана

екеуі қосылып Сужабты (Суябты) құраса керек. Бұл пікір тарихи деректерге тура келді. Мәселен, Құдамы ибн Джафале өзінің «Китаб ал-харадж» еңбегінде: «Сужаб екі қаладан құрылған. Біреуін Кубал, екіншісін Сағур Кубал. Сағур Кубалдан Барсханға, онан әрі Қытай шекарасына дейін түйемен 15 күндік жол...» деп көрсеткен. Бұл екі бөлік қаланың біреуі қазіргі Ақбешім, Бұрынғы Сағур Кубал болса, екіншісі Бурана бұрынғы Кубал болуы тиіс. Бұл пікір ғылыми тұрғыдан алдағы уақытта анықталуы тиіс. С. Г. Қляшторныйдың болжауы біздің пікірге тура келеді: «Батыс түрік қағанаттарының астанасы Сужаб қаласы болған (Қырғызстан республикасындағы Тоқмақ қаласы — қазіргі Ақбешім...)» — дейді ол.

Сөйтіп, жоғарыдағы аты аталған профессор Л. Р. Қызласовтың Ақбешім және Бурана Баласағұн бола алмайды деген ғылыми тұжырымы шындыққа келеді. Бұл қалалардың Баласағұн екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеу мүмкін емес.

Олай болса, тарихи Баласағұн қазіргі Шу өңіріндегі ортағасырлық қалалардың қайсысы болуы мүмкін? Біздіңше, Жамбыл облысының Шу ауданындағы Калинин атындағы колхоздың жерінде ортағасырлық Ақтөбе деп аталатын үлен қаланың орны болуы тиіс. Онда Аль Фараби атындағы Қазақ университетінің археологиялық экспедициясы 1974 жылдан бері қазба жұмысын жүргізуде. Қолда бар әдеби және археологиялық этнографиялық мағлұматтарға сүйеніп, осы Ақтөбенің бұрынғы Баласағұн екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдемекшіміз.

Тарихи деректер бойынша Шу, Талас өңірлеріндегі ертедегі ортағасырда дүниеге әйгілі үш үлкен қала болған: Баласағұн, Сужаб (Суя), Талас (Тараз). Осы үшеуі 603 жылдан кейін Батыс түрік қағанатының астаналары болған. Олардың ішінен ең үлкені, көбірек дүниеге әйгілі — Баласағұн. Бұл қала ұлы Жібек жолының Жаркентке (Яркенд) баратын тармақтарына орналасқан. Бұл қалаларға сокпай еш саудагерлер, саяхатшылар кете алмаған. Осы жолмен келген жолаушылар «Әулие таудың» үстінен салынған жолмен келіп, Тасөткел

арқылы Шудың оң жағасындағы Таскалаға келіп, Шудың оң жағын жағалай Қастек асуынан өтіп, одан Ұзынағашқа келген. Одан Жібек жолы Жаркентке қарай созылып жатқан. Сужаб (Суяб) қаласы Жібек жолының Ыстықкөл арқылы өтетін тармағында орналасқан. Баласағұн VI ғ. басынан бастап түргештердің (603—756 жылдары, қарлуктардың, (IX—X ғ.ғ.) Қарахандардың, қарақытайдың (X—XIII ғғ) астаналары болып, осы мемлекеттердің үлкен экономикалық, саяси және мәдени орталығына айналған. Сондықтан, сол кездегі ғалымдардың, саяхатшылардың еңбектеріне көңіл аударсақ, VIII ғ. ақырында IX ғ. жасаған ұлы Хорезм ғалымы әл-Хорезмий өзінің дүниежүзінің географиялық картасында Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі түрік елдері бар екенін көрсеткен. X ғ. аяғында XI ғ. бірінші жартысында жасаған Хорезм елінің ұлы ғалымы Абу Райхан Беруни өзінің дүниежүзінің географиялық картасында Баласағұнның 91 ендікте, 44 бойлықта орналасқанын, Таластың 89 ендікте, 43 бойлықта жайласқанын көрсеткен. Осы картада Талас (Тараз) қаласын 89—50 ендікте, 43—35 бойлықта көрсеткен. Өзбекстанның белгілі ғалымы, географ, профессор Хамидулла Хасанов марқұм Птолемейдің, әл-Хорезмийдің, Әл-Берунийдің, Махмуд Қашқаридың және т. б. тарихи географиялық ғылыммен ұзақ айналысқан болатын. 1984 ж. осы ғалыммен кенескенде, ол осы аталған карталардың өзара айырмашылықтарына тоқталып, Баласағұн әл-Берунидің картасында дәл көрсетілген, ол Таластың (Тараздың) шығысында шамамен 200 км. қашықта орналасқан деген болатын. Бұл тұжырым В. В. Бартольдтің болжамына да тура келеді. Махмуд Қашқари да өзінің дөңгелек картасында Баласағұн жетінші климатта, Таластың шығыс-солтүстігінде орналасқанын баяндаған. Бұл ғалым Баласағұнда тұрған, ғылыми еңбектер жазған. Сондықтан, әйгілі ғалым өзінің «Диван лұғатит-түрік» еңбегінде Баласағұн жөнінде толығырақ мағлұмат берген. XIII ғ. ақырында, XIV ғ. басында жасаған араб географы Абу-л-Фида Баласағұнның орналасуын картаға салған. Бұл

қала түрік елінде 7-ші климатта орналасқанын баяндаған. Ғалымның Баласағұнға берген координаты жоғарыдағы айтылған. Ол Берунидің көрсеткен мағлұматына жақын келеді. Солай болса, Баласағұнның тұрған жері қазіргі ортағасырлық қаланың орны Ақтөбеге тура келеді.

Жоғарыдағы ғалымдардың Баласағұнның орналасқан жерін, картада көрсеткендері бір-бірінен онша айтарлықтай алшық кетпейді. Олардың барлығы Баласағұн Таластың (Тараздың) шығысында, Шу бойында екенін бірауыздан баяндайды. Тарихта белгілі, Таластың шығысындағы Баласағұнға дейінгі Жібек жолындағы ірі қалалар — Құлан, Мәрке, Аспара, Баласағұн. Осы жолмен жүргенде Талас пен Баласағұнның арасы 200—250 шақырымнан аспайды. Бұл қашықтық Талас пен Ақтөбеге тура сәйкес келеді.

Ертедегі ортағасырдағы ғалымдардың еңбектерінде Баласағұнның орналасқан жерінің тұрмысқа өте қолайлы екені атап көрсетілген. X ғ. жасаған арабтың ұлы географы Әл-Макдиси: «Баласағұн суға бай және халқы көп үлкен қала» деген. Арабтың ғалымы Махмуд Ибн Вали өзінің «Бахр Ал-Асрар» деген еңбегінде Баласағұнның қорғанының ені 2,5 гяз (біздіңше 5-6 м.) дейді. (Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв. 1988, 241-бет). Махмуд ибн Вали Баласағұн жөнінде тағы да былай дейді: «Моңғолдар келгенге дейін Баласағұн жақсы сақталған, гүлденген қала болатын. Оның кейін қирап, азын-тозып қаңырап қалған. Мен бұл кітабымды Балх қаласында жазып болған кезімде, маған Қашқардан келген бір жолаушы мынадай хабар берді: Қашқардың қолбасшысы әскерімен Батыс түріктердегі қалмақтарды бағындыру үшін шабуыл жасады. Шығыстан — солтүстікке қарай жүріп отырып, екі айдан кейін бір қираған қалаға келдік. Айналасын құм басқан, үлкен-үлкен үйлердің қираған қабырғаларын көрдік. 4 фарсах (Бір фарсах 6 км.) қашықтықтан сорайып алыстан көрінген мұнаралар, сарайлар, медреселер анық көрінеді. Осы қаланың қасында қалмақтарға жетіп, екі ортада жеңіп Қарабалта өзенінен кейін

қайырып жаңағы қираған қалаға алып келдік. Сонан кейін қолға түскен қалмақтардан бұл қай қала деп сұрағанда, олар біздің білетініміз Баласағұн қаласы деп жауап берді. Шыңғысханның әулеттері басқарған кезде осындай қирап, топырақ басып қалғанын баяндады. Біздер қаланы аралағанда бұзылған үйлердің ішінен тұрмысқа қажетті нәрселерді көрдік: қазандар, қыштан жасалған әртүрлі ыдыстар, алашалар және т. б. бұйымдарды кездестірдік. Кейбір бөлмелерде өлген адамдардың денелері жатыр. Бұрын ең жақсы үлкен қала болған, қазір қирап қалған. Қаланың аты да естен шыққан». Осындағы Қарабалта өзені Ақтөбе қаласының батыс бөлігінің үстінен кесіп өтіп, Ақсу өзеніне құяды. Солай болатын болса, қашқарлықтардың келген қаласы апатқа ұшыраған, бүлінген Баласағұн болып отыр. Сөйтіп, қазіргі Ақтөбе бұрынғы Баласағұн деп дәлелдеуге тілге тиек болып шығады. Махмұд ибн Валидің айтуынша Баласағұнда діни адамдардың арнайы жиналып намаз оқитын 40 жұма мешіті, күнделікті намаз оқитын 200-ден астам жәй мешіті 20 ханақа және 10 медресе орналасқан. В. Д. Горячева Махмұд ибн Валидің бұл берген деректеріне күмән келтіріп, Баласағұнда бұндай көп мәдени орындардың болғанын асырыңқырап айтылған дейді.

Махмұд ибн Валидің айтқанына В. Д. Горячеваның күмән келтіру себебі, ол жоғарыдағы аты аталған ортағасырлық көлемі көрсетілгендей үлкен емес Бурана-Баласағұн деп жүрген археологтың бірі. Осындай Бурана сияқты Шаһарға көп санды мәдени орындардың сыймайтынын еске алып, М. Вали Баласағұнның мәдени орындарының асыра айтқан деген пікірге келеді. Баласағұнның бірнеше ғасырлар бойына түрік қағанатының ірі астанасы болғаны туралы тек М. Вали емес, талай ортағасыр ғұламалары жазып кеткен. Олар өз заманының шын ғалымдары болып, жазған еңбектеріне адамгершіліктің негізінде қарағандарына күмән болмайтын сияқты.

Біздіңше Махмұд ибн Валидің айтқаны шындыққа келіп, Баласағұнды сәулелендіреді. Махмұд Қашғаридің айтуынша Шу, Талас өңірі-

нің тұрғындары IX ғ. бірінші жартысында ислам дінін қабылдаған. Махмұд Қашқари жұртшылыққа белгілі «Диван-луғат-ат-түрк» деген еңбегінде: «Баласағұнның тұрғындары соғдийларша және түрікше сөйлейді деген... Исфджабтан Баласағұнға дейінгі қала тұрғындарының тілдері жұмсақ келеді» деген. Бұған қарағанда IX ғ. бастап-ақ Шу, Талас өңірінің тұрғындары түріктерше және соғдийларша сөйлеген және жазған ғалымы Мухаммед ибн Мансур Мерверруди «Тарих-и Мубаракшах» кітабында «Түрік елінің шығысы Қытайға дейін, батысы Византияға (Рум), солтүстігі — Гога, Магога далалығына дейін, оңтүстігі — Индистанға дейінгі жерлерді алып жатыр» деген.

Бұл ғалым түрік елдерінің кең байтақ жерді алып жатқанын баян етумен бір қатарда, түріктердің рухани мәдениеті жөнінде де хабар береді. «Араб тілінен кейінгі, түрік тілі өте жақсы және жағымды (әсерлі) тіл. Түріктердің жазуы болған. Олар жаратылыстағы құбылыстардың заңдылығын иеленген. Балаларын оқытып, сауатын аштырған. Олардың жазуы екі түрлі болған: біреуі соғдийларша, екіншісі — тоғұз-гузектерше. Түріктер өлеңдер жаза білген — қасида және рубаи. Бізге олардың мағынасы өте зор рубайлары жеткен, — деп жазады. (Аталған кітапта) Арабтың ғалымы, энциклопедисі, саяхатшысы Иакут ибн Абуллах ар-румиал-Хамава (1179—1229) Баласағұн туралы былай дейді: «Баласағұн түріктермен шекаралас қала... Бұл қаладан бір топ ғұламалар шыққан. Олардың ортасынан Абу Абдаллах Мухаммед ибн Муса әл-Баласағұн шыққан. Ол кісі Ат--Түрік деген есіммен дүниеге белгілі. Ол Бағдадтағы Абу Абдаллах ад-Дамағани қади Ханифта оқыған. Одан кейін ол Шамға (Сирияға) барып, ол жерде Байт-ал-Мукаддас қади қызметін атқарған. Онан соң, ол Дамаскіде қызмет еткен». В. В. Бартольд Баласағұннан ақын Жүсіп (Юсуф) хас-Хаджиб шыққандығын, ол «Құтты білік» поэмасын жазғандығын атап айтқан.

«Құтты білік» дастаның көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсініктерін жазған қазақ жазушысы Асқар Егеубаев алғысө-

зінде Жүсіп Баласағұн жөнінде: «Қазір бүкіл шығыс зерттеуші ғалымдардың назарын күн санап өзіне аударып түскен «Құтадғу білік» 1069—1070 жылдары он сегіз айдың ішінде жазылған. Авторы: Жетісу өңірінің Шу өзенінің бойындағы тарихқа ықылым заманнан белгілі ірі шаһарлардың бірі Баласағұнда (Құзорда деп те аталған) туып, өскен Жүсіп Баласағұн. Жүсіп бұл қоғамдық-әлеуметтік мәні терең халықтың моральдық-эстетикалық программасы іспеттес еңбегін 54 жасында (Түркия ғалымы Рашид Рахмат Араттың жобалауы бойынша) жазған. Ежелгі Баласағұнның сол кездегі әмірі Бұғра ханға тарту еткен. Хан оның еңбегін жоғары бағалап «Хас Хажыб» деген атақ берген. Сөйтіп, Жүсіп хас Хажыб Баласағұн деген аты дүниеге тараған... Поэмадан айқын байқалып тұрғандай Жүсіп Баласағұн өз заманының озық ойлы энциклопедист ғалымы, философ, адам жанын нәзік сезінген ақын. Шығыс поэзиясы мен мәдениетін қоғамдық-әлеуметтік диалектиканы кемел біліп түсінген ойшыл білімді қайраткер. Астрономия, математика, жаратылыс, қоғамдық қарым-қатынастар заңдылығын жетік білгені анық» — дейді. Бұл сөздерден Жүсіп Баласағұн бабамыздың кемеңгер, ақылды ғалым екенін, оның есімі мәңгі құрметпен аталатын жерлесіміз екенін мақтаныш етуіміз керек. «Құтты білік» поэмасын адамгершілікке талпынған ұрпақтардың баршасы, соның ішінде ел басқарушы азаматтар оқып, иелеп алулары керек деген пікірдеміз.

Сөйтіп, біздің іздеп жүрген Баласағұн тек Жібек жолындағы саудасаттықтың күшейген қаласы ғана емес, ол біздің ертедегі бабаларымыздың дамытқан рухани мәдениетіміздің ірі орталығының бірі. Бұл қаладан тек қана Жүсіп хас-Хаджиб Баласағұн ғана емес, көптеген ғұлама ғалымдар шыққан, әкесі Барысханда туған Махмуд Қашқар да бұл қалада талай болғанын өзінің ғылыми мұрасында атайды.

Көпшілігінде Баласағұн шаһарінен шығып, дүниеге әйгілі аты шыққан бір топ ғұламалардың ішінен қазіргі оқырмандарға көбірек таныстары М. Қашқари мен Ж. Баласағұни болып келсе, енді ұлттық ғалымдары-

мыздың өсуі мен қазақ тарихына, әдебиетіне, тіліне жалпы мәдениетімізге бірқанша жаңалықтар етіп қалды. Солардың бірі, 1991 жылы «Жұлдыз» журналының 10, 11 сандарында профессор Әбсаттар Дербісәлиевтің «Жылғадан басталған дария» атты еңбегінде Қазақстан Республикасының топырағына кіндік қаны тамған, ортағасырдағы мәдениетімізді дамытуға атсалысқан бірқанша ғұламалардың есімдерін атап, олардың еңбектеріне азды-көпті тоқталған. Сол ғұламалардың ішінде, бұрын бізге белгісіз Баласағұн шаһарінен шыққан оқымыстылар да бар. Солардың бірі Әбу Абд Алла Әл-Баласағұни. «Ғалымның өз аты — Абу Абд Алла Мухаммед әкесінің ныспысы — Муса. Баласағұни оның Баласағұн қаласында туылғандығын білдіреді. Бірақ Иақут ар Руми жерлесіміздің қай жылы туылғандығын айтпаған. Оны тек Сирия астанасы Дамаскіде — 1112-жылы қайтыс болды деумен шектелген. Соған қарағанда баласағұндық ғалымның кіндігі 1040-1050 жылдар арасында кесілген-ау деп болжам жасауға болады». (Дербісәлиев Ә. Жылғадан басталған дария. «Жұлдыз» 1991 № 10).

Бұл жерлесіміз жөніндегі пікірін жалғастыра келіп, Ә. Дербісәлиев Әбу Абд Алла алғаш білім нәрін туған мекенінде алған деуге болады. Ол кейін сол кездері бүкіл Шығыс жұртының рухани орталығы болған Бағдадқа сапар шегеді. Араб тілі мен әдебиеті, тарихы мен философиясын оқып-үйреніп, жақсы меңгереді. Иақут ар-Руми оның араб жұртында «Ат-түрік» деген атпен белгілі болғанына назар аударып келіп: «Ол мұсылман правосуды бойынша Бағдадтағы Әбу Абд Алла аз-Дамғани әл-Ханафи (1085-1086 ж. қайтыс болған) атты қазыдан дәріс алады» деп жазады.

Осы келтірілген деректерге қарағанда жерлестері М. Қашқари, Ж. Баласағұни сияқты, Әбу Абд Алла Әл Баласағұни да алғашқы білімді Баласағұн шаһаріндегі мектеп медресесінде алып, білімін тереңдету үшін сол кездегі Шығыс білімнің ордасы болған Бағдадта білім алған, ірі түріктен шыққан ғұламаларымыздың бірі екені кейінгі ата-бабасын сыйлап өскен ұрпақтарын қуа-

нысқа бөлейді: Осындай түріктен шыққан жерлестеріміз болған көп санды ғұламаларды Ә. Дербісәлиев жарыққа шығарып отыр.

Баласағұн бірнеше атпен аталғанын араб ғалымы Ала-ад-Дин Ата-Малик Джубайни өзінің «Тарих-и бжахангушай» деген еңбегінде бұл қала «Гуз-Балығ», «Гуз-улус», «Гуз-орду» деп айтылғанын баян етсе, Махмуд Қашқари да бұл қаланың әртүрлі атаулары бар екенін көрсеткен. («Күз-улуш».) («Куз-урда»). Осы жерді мекендеген джикилейлер ауылдық жерлерді «улуш» деп атағанда, қалаларды «Аргу» деген. Баласағұн екі таудың ортасында орналасқанын баяндайды. Басқа да оқымыстылардың еңбектерінде бұл қалаларды екі таудың арасында деуінің себебі, ол да болса Баласағұн (бүгінгі Ақтөбе) Әулие тау, Бозжорға, Жайсаң тауының басталатын жеріндегі тегістікке салынған қала. Ғалымның бұл пікірі де шындыққа үйлеседі.

Махмуд Қашқари Баласағұнға жақын жатқан жерлердің, қалалардың атын атайды. Оның төңірегінде үлкенді-кішілі қалалар, ауылдар көп болған. Олардың кейбіреулері Баласағұнмен жалғасып жатқан. Солардың бірі Қырықкүй қаласы. Осы күнгі Ақтөбе қаласы солтүстікке қарай созылып Тасөткелмен жалғасқан. Ақсу, Қарабалта, Тоқташ өзендерінің Тасөткелге құйған жерінде Қырықкүй қаласы орналасқан. Бұл жердегі қала тұрғындары, әрине қырық үйден көп болған. Бұндай атаулы қазақтар көп ұлттан құрылған ауылдарды да, көп санды үйлерден құрылған қалаларды да осылайша айта беретіні баршаға мәлім Қырықкүй қаласында Шу өңіріне әйгілі болған Ағыбай батыр жасаған. Оның ұрпағы Ендібай Базылбаев 63 жаста, осы Ақтөбедегі Калинин колхозында тұрады. Жібек жолы Аспара қаласынан шығып, Аспара, Ойранды, Құрақ, Сұлы, Сарғау өзендерін басып өтіп, Тасөткелдің қасындағы Қырықкүй қаласына келген.

Жоғарыдағы келтірген әдеби деректерге қарағанда Баласағұн Шу өңіріндегі өте қолайлы жерге орналасқан, халқы көп, үлкен, ертедегі ортағасырлық қала болғанына ешкім күмәнданбауы тиіс. Бұндай дүниеге әйгілі Баласағұнды Бурана

қалашығымен, Ақбешіммен салыстырудың еш ғылыми тұрғыдан реті келмейді.

Енді, Ақтөбедегі көп жылдардан бері жүріп жатқан археологиялық зерттеулердің нәтижесіне көз жіберейік.

Араб және парсы ғалымдарының жазғанындай, Ақтөбе тұрмысқа өте қолайлы жерге — Ақсу, Қарабалта, Тоқташ, Шарғау өзендерінің Шуға құятын төменгі ағыстарына орналасқан. Бұл өзендердің сулары мол, жері біркелкі тегіс және ауа райы жұмсақ. Қала тамаша жерге салынған. Оның жалпы көлемін анықтау үшін, 1980 жылы самолетпен 200 м. биіктіктен суретке (аэрофотосъемка) түсіріп, Ақтөбенің аумағы анықталды. Ақтөбенің орталық жерінің көлемі 70 шаршы км. Қала бірнеше қатар ормен қоршалған. Әсіресе, Ақтөбенің батыс жағы көбірек қоршалған. Ордың сыртынан ені 8—10 метр канал жүргізіліп, оның ішінен су ағып тұрған. Бұл каналды жергілікті тұрғындар Дода (рудың аты) деп атайды. Одан аққан сумен егістік жерге су апарса, негізінде ол канал қорғанышта. Қала бірнеше рет ормен қоршалған. Бұл қорғанның дуалы пахсадан (саз) соғылған. 700—800 жылдай қирап жатса да олардың биіктігі 4-5-6 м. және табанының ені 18—20 м. болып сақталып келген. Қала өмір сүріп тұрған кезде, бұл қорғандар биіктігі көрсетілген биіктіктен әжептәуір биік болса керек. Жалпы картада көрсетілген Қорғанның ұзындығы 52 км. Қалаға кіретін бірнеше қақпалар (дарбазалар) болған. Осындай ұзындықтағы, биіктіктегі және енділіктегі қорғанды Бурана сияқты кішкентай қаланың тұрғындарының салуы мүмкін бе? Бекіністің тек ішінде ғана емес, оның сыртында көптеген қала тұрғындары мекен еткен. Олардың қоныстары үлкенді-кішілі төбелер болып, қазірге дейін сақталған. Ол қоныстардың қастарында тұрғандардың қора-қопсылары, бау-бақшалары және тұрмысқа керекті құрылыс орындары салынған. Осындай қоныстар бір-бірімен тығыз жалғасып жатқан. Самолеттен түсірілген картада осы қоныстардың орындары, егістік жерлер, суару жүйелері және көшелер жақсы, ашық көрінеді. Қаланың төңірегін көптеген қарауылтөбелер

қоршаған және олардың аралары 1-2 шақырымнан аспайды. Соған қарағанда, сақшылар бір-бірімен толық хабарласып тұрған болуы тиіс. Олардың кейбіреулерін зерттегенде, бұл төбелер саз балшықтан соғылғаны байқалды.

Самолеттен түсірілген Ақтөбе қаласының картасына қарап, қаланың гүлденіп өскен кезіндегі тұрғындардың санын шамамен жобалауға болады. Қаланың орталығындағы салынған құрылыстың көлемін (700 гектар) алсақ, Таяу Шығыстағы мұсылман елдерінің қалаларының тұрғындары бір гектар жерде 500 адам жасаған болса, Ақтөбенің орталық бөлігінде 350 мыңдай адам тұрған. Сол елдердің есебі бойынша, бір гектар суармалы жерде 50 адам жасаса, Ақтөбедегі суармалы жердің көлемі 1500 га. Солай болса, егістік жердегі қала тұрғындарының саны 75000 адамға тура келеді. Жиі-жиі салынған үйлердің орны 1000 гектардай жерді алып жатыр. Бұндай жерде 250000 адам жасаған. Осылардың бәрін қосқанда, Ақтөбеде 675000 адам өмір сүрген. Қаланың қорғанының сыртындағы жерді қоса есептегенде, Ақтөбенің жалпы көлемі 15000 га. болып, қала тұрғындарының саны бір миллионнан асады. Бұндай есеп, жалпы дүниелік қала халықтарын есептеп шығару заңдылығына қайшы келмейді.

Самолеттен түсірілген картада ертедегі суару жүйелері жақсы көрінеді. Қаланың тұрғындары жоғарыдағы айтылған өзендердің, соның ішінде Ақсу мен Қарабалтаның суын кең пайдаланған. Қала тұрғындары ірі ірі су жүйелерін салған. Солардың ең үлкені Дода, Қожай тоғандары.

Үлкен ортағасырлық қалалардай Ақтөбе де үш бөліктен құрылған. Қаланың қақ ортасында, Ақсу өзенінің сол жағасында биіктігі 20 м. үлкен төбе бар. Оны жергілікті тұрғындар кейінгі кезде Ақтөбе деп атап кеткен. Бұл төбе қаланың цитаделі (кухендизі). Оның солтүстік жағы — 35 м. батысы — 60 м. оңтүстігі — 80 м. шығысы — 50 м. Жалпы цитадельдің көлемі 7-8 га. Шахристанның көлемі 20 га. Қалған жері — рабад. Ол үлкен көлемдегі жерді алып жатыр. Қаланың қай ғасырларда жасағанын білу үшін, цитадельдің және шахристанның үстінен төмен

қарай (разрез) кесік, түсіп, табылған археологиялық заттарға сүйеніп, естеліктің өмір сүрген дәуірін анықтадық.

Ақтөбенің солтүстік-шығыс — шығыс мұнарасының тұсынан жоғарыдан төмен қарай ені 7-8 м. тереңдігі 10—12,5 м. ұзындығы 22 м. қазба түсірілді. Бұл жұмыс 3 жыл бойына созылды. Қазылған жер 22 квадратқа бөлініп қазылды. Кездескен заттар, ярустар қабаттар бойынша есепке алынды. Қазба жұмысы ескерткіштің ұлтанындағы жерге жеткізілді.

Осы археологиялық зерттеудің нәтижесінде, цитадельдің көп қабаттан құрылғаны анықталды. Оның сыртқы бекініс қабырғасы үш кезеңде салынған. Бірінші кезеңге жататын жерден әртүрлі қыштан істелген ыдыстар табылды (үлкенді-кішілі құмыралар, ыдыстар, шырақтар және тағы басқа бұйымдар). Бұл ыдыстардың барлығы үй тұрмысына қолданатын, қолөнершілердің қыштан істеген бұйымдары. Олар Орта Азиядағы Панджикенттен, Қазақстандағы Отырар қаласынан табылған VII-VIII ғ. жататын қыштан істелген ыдыстарға ұқсас. Цитадельдің 5-қабатының деңгейінен, күлдің ішінен VII-VIII ғғ. жататын түргештердің 5 мыс теңгесі табылды. Бұл теңгелердің шеттерінде үш тіс тәрізді белгілері бар. Бұрынғы ортағасыр қалаларынан сирек болса да табылған түріктердің теңгесінде ондай ерекшеліктер байқалмаған. Соған қарағанда, Ақтөбені өздерінің астанасы еткен түріктер осы қалада өздерінің ақшасын шығарған болса керек. Тарихта белгілі, біздің эрамыздың V-VI ғғ. Жетісу, Шу, Талас өңірлерінде Түргеш қағанатының жасағаны. 603 жылы жалпы түріктер Шығыс және Батыс болып екіге бөлінбестен бұрын да бұл жерлерді түрік тілдес тайпалар да мекен еткен.

Бұнан кейінгі екінші кезеңде көптеген археологиялық деректер шықты: хұмдар, құмыралар, қазан, жебе ұштары және басқа бұйымдар. Бұл заттар Отырардан, Құланнан табылған заттарға ұқсас. Қолға түскен археологиялық деректерге қарағанда, цитадельдегі екінші кезең VII-IX ғғ. тура келеді. Бұл карлұқтар билік жүргізген кезең. Бұл кезде ежелгі мәдениет айтарлықтай өзгеріске

ұшырамаса да, цитательде үлкен құрылыс жүріп, ол бұрынғыдан мықты бекініске айналған.

Үшінші кезеңде цитадельге үстемелі құрылыстар салынып, өзінің сыртқы көрінісін, көлемін өзгерткен. Нәтижеде цитатель өте үлкен бекініске айналған. Қазылған кезде қабырғаның ішінен көптеген археологиялық заттар қыштан істелген әртүрлі ыдыстар — құмыралар, дастарханның сынықтары, қазан, ыдыстар, мыс шырақтар және тағы басқалар шықты. Табылған заттардың көбі Орта Азия және Қазақстандағы ортағасырлық қалалардан шыққан қыш бұйымдарына ұқсас келеді. Осы деректерге қарағанда, цитадельдің үшінші кезеңі IX-XII ғғ. тура келеді. Бұл кезең Қарахан және Қарақытай (Қаракидан) әулеттерінің үстемдік еткен кездері. Қарахан әулетінің ең үлкен ханы Баласағұнда жасаған. Сондықтан да қазіргі Ақтөбе деп аталатын қоныстың цитаделінен табылған заттар Қарахан дәуірін көрсетеді. Ал Қарақытайлар кезінде мәдениеттің төмендеп кеткенін байқаймыз.

Цитадель мен Шахристанның өмір сүрген кезеңдерін анықтаған соң археологиялық қазба жұмыстары 1974 жылдан бастап цитадельде. Шахристанда және рабадта жүріп жатыр. Бұл арада әртүрлі ғылыми басылымдарда М. Елеуовтың, Н. Алдабергеновтың Ақтөбе туралы бірнеше мақаласы басылғанын ескерте кеткен жөн.

Ақтөбедегі жүргізілген археологиялық зерттеудің басым көпшілігі цитадельде жүргізілді. Нәтижеде Ақтөбенің өзі патшалардың орналасқан комплекстік сарайы және бекінісі екені анықталды. Бекініс пахсамен — қам кірпіш бірнеше қабаттан салған дуалмен қоршалған. Оның ішінен он бестен астам үлкенді-кішілі бөлмелер, едені қыш кірпіштен төселген алаң, астынан жылытатын шығыс моншасы, пайдаланған суды сыртқа шығаратын қыштан істелген үлкен құбырлар және т. б. сол сияқты заттар табылды. Ақтөбенің үстіңгі қабатында бөлмелердің алдында қалқа (навес) орны бар. Еденіне күйген қыш кірпіш төсеген. Айванды көтеріп тұратын колонналардың астына аумағы 55x55x5 сом. күйдірілген кірпіштер қойған. Цитадель-

дің алаңына шығыстан және оңтүстіктен кіретін екі қақпа (дарбаза) аршылды. Осы орындарды қазып шығарғанда көптеген археологиялық заттар табылды.

Кейінгі жылдарда Шахристанда екі жерден археологиялық қазба жұмысы жүргізілді. Бұларды шартты түрде 1-Шахристан, 2-Шахристан деп атадық.

1-Шахристанның үстіңгі қабатынан көптеген тұрғын үйлер ашылды. Зерттеудің барысында үй тұрмысына керекті қыштан істелген көптеген ыдыстар: құмыра, дастархан, тандырлар, қоладан істелген шырақтар, шойын қазандар, кетпен және басқа да көп бұйымдар табылды. Осы бөлмелердің біреуінен Қарахан дәуірінің қоладан істелген 4 мыңдай теңгесі шықты. Қарахан дәуірінің бұндай теңгелері Орта Азия және Қазақстанның ортағасырлық қалаларынан табылған. Бірақ, бұндай көп көлемде бірінші Ақтөбеден табылып отыр. Бұдан басқа Ақтөбенің цитадель, шахристан, рабадтардың мәдени қабаттарынан да шашылып жатқан қоладан соғылған ақшалар табылған. Солардың 35 данасын Қазақстанның белгілі археолог нумизматы Р. З. Бурнашева ғылыми тұрғыдан жазып, жарыққа шығарған болатын. Осы ғалымның айтуынша, ғылыми тұрғыдан зерттеліп отырған теңгелердің бәрі де қоладан соғылған. Олар VII-VIII және XI-XII ғғ. тиесілі. VII-VIII ғғ. жататын, теңге түрік-тухус тайпаларының ақшасы болса, 3 теңге түргештердікі екені анықталды. Түргештердің теңгелері Шу, Талас алқаптарына VIII ғ. бас кезеңдерінде тарағаны мәлім. Қалған 25 теңге XI-XII ғғ. жататын қарахан дәуірінің дархамдары. Р. З. Бурнашеваның анықтауына қарағанда X-XII ғғ. Шу, Талас өңірлерінде ақша шығаратын орындар Баласағұнда, Таразда, Барсханда болған. Бұл еңбектен кейінгі бес жылдың ішінде Ақтөбеден көптеген теңгелер және жоғарыда айтылған 4000-дай теңге табылды. Бірақ бұл құнды археологиялық деректер әлі толық зерттелген жоқ. Ол алдағы іс. Барлық табылған археологиялық заттар және бұйымдар VI-XII ғғ. жасаған түріктердің мәдениетін сәулелендіреді. 2-Шахристан Ақтөбенің оңтүстік жағындағы шахристанның шетін-

де орналасқан. Бұл жерден де үлкен қоныс ашылып 13 бөлменің беті аршылды. 2-Шахристан қонысы бір-біріне жапсырып салған екі бөлік үй жайдан құрылған. Үй жайдың бірінші жартысы бөлмеден құрылған. Оның алаңы солтүстікке қараған болса, жартысы 8 бөлмеден тұрады. Оның сыртқы есігі батыстағы алаңға қараған. Бұл қоныс үлкен патриархалдық семьяның үй жайы сияқты. Қазба жұмыстың барысында 2-Шахристан үш қабатты қоныс екені анықталды. Бұл тұрғын үй де екі дәуірдің естелігі екен. Үстіңгі қабатында IX-XII ғғ. мәдениеті жатса, астыңғы қабатында VI-XIII ғғ. бейнелейтін деректер табылды. Осы шахристандағы ашылған бөлмелердің ішінен бөренелердің көмірі, күл, т. б. сондай өрттен қирағанын дәлелдейтін заттар көптеп кездеседі. Соған қарағанда, қала жалпы өртке ұшыраған болуы тиіс. Бөлмелердің ішінен, оның дуалдарына қадалып қалған садақтың оғының ұшы жиі табылады. Бұлардың бәрі қала жаугершіліктің нәтижесінде өртеніп, жау оны жермен жексен етіп, қайта қалпына келтіре алмастай етіп кеткен деген пікірге еріксіз келесіз.

Жоғарыда қысқаша келтірілген көпжылдық археологиялық зерттеулердің нәтижесі тарихи Баласағұнның жасаған өмірін сәулелендіреді. Цитадельден, Шахристаннан және рабадтан табылған заттай және рухани мәдениеттің қалдықтары біздің жыл санауымыз бойынша V-XIII ғғ. жатады. Жеті жүз жыл бойына түрік тайпасының ең үлкен астанасы болған Баласағұнның тарихи сахнадан қалай шыққаны, оның орналасқан жері жұмбақ болып келе жатыр. Әдеби, археологиялық, этнографиялық деректерге қарағанда, әлемге әйгілі Баласағұн қаласы өзара феодалдық соғыстардың нәтижесінде қираған болуы керек.

Бұны дәлелдеу үшін мынандай мысалдар келтірейік. 1130 жылы Баласағұнды қарақытайлар (қарақидандар) жаулап алған. Қашқардан келген Гурханды Баласағұнда хан көтерген. Оның кейінгі мирасқорлары да осы атпен аталған. Осы хандардың бірі болған Гурханның кезінде 1210 жылдың август-сентябрь айларының ішінде, Талас өзенінің жағасында Хорезмнің шахы Мұхам-

медтің әскері мен Гурханның әскерлері ортасында шайқас болған. Бұл соғыста Хорезмнің ханы жеңіп шыққан. Бірақ сол жерден Мұхаммед еліне қайта оралған. Жеңілген Гурхан Баласағұнға қалған әскерімен қайтып, жолдағы өзінің елін тонап, бүлдіріп, Баласағұнға жеткен. Астананың тұрғындары өздерінің ханын қалаға кіргізбеген. Қала халқы он алты күн бойы Гурханның әскерлерімен соғысқан. Себебі, бұл ханды қала тұрғындары жек көрген, ол өте жауыз болып, қоластындағы халықтарға азап көрсеткен. Ақыры, сатқындардың жәрдемімен, соғыста қолға түсірген пілдерінің жәрдемімен Гурхан қалаға кіріп, үш күн бойына Баласағұнды өртеп, тонап, тұрғындарын қырған. Осы апатта Баласағұнды мекендеген тұрғындардың ішінен 47000 белгілі адам өлтірілгені тарихи деректерде баяндалған. (Бұл қырғында Баласағұнның барлық тұрғындары түгел жойылмаған, өлтірілгендер тек басшы адамдар екені ашық жазылған. Олай болса, тек опат болған адамдарды Бурана қаласының ішіне қаз-қатар қойғанда да сыймайды ғой).

М. Қашқари осы еңбегінде түрікмен халқының келіп шығуы туралы Александр Македонский атымен байланысты аңыз кітабында келтірілген. Сонда «Баласағұн қаласына аққұтан (ләйлек) жыл сайын ұялап, одан әрі ұшып кетпейді» деген. Қазіргі сол жердің тұрғындарынан сұрастырсақ, шындығында да аққұтан жақынға дейін «Калинин» колхозының орталығындағы үйлердің биік теректерінің басына ұя салып, өзінің балапандарын шығарып, оңтүстікке қарай күзде қайтатынын көптеген тұрғындар айтты. Бұл құсты жергілікті тұрғындар киелі құс деп білген. (Жалпы ислам дінін дәріптейтін халықтардың баршасы да бұл құсты киелі, қасиетті құс деп біледі). Оның ел арасына келуі адамдарға қуаныш, бақыт әкеледі деген наным болған.

Ақтөбенің оңтүстігінде қарауылтөбелер орналасқан биік төбе бар, оны қазіргі кезде Бозжорға тауы (төбесі) деп атайды. Осы қаланың солтүстік-шығысында Тасөткелден Шығысқа созылып жатқан тау жотасы бар. Қазіргі кезде оны Жайсаң (Бакырлық тау) тау деп атайды. Сөйтіп, Баласағұн екі таудың

арасында орналасқан дегенге орай, екі таудың арасындағы тегістікте, өзендердің жағасында көміліп, үлкенді-кішілі сансыз төбе болып жатыр.

М. Қашқари айтқан Баласағұн тауы да Ақтөбенің қасына орналасқан. Түріктердің дәруші Құлбақ Баласағұн тауын мекендеген екен. Ол өзінің қолымен тау тасына «Теңгри коулы Құлбақ», яғни «Құлбақ — құдайдың құлы» деп ақ тасқа қара бояумен жазып кеткен. М. Қашқаридың осы сөзі бойынша зерттеу жүргізсек, Баласағұн (Әулиетау) жоғарыдағы аты аталған Тасөткел су қоймасының солтүстік-батыс жағына орналасқан екен. Бұл тауды қазірдің өзінде жергілікті халықтар «Әулиетау» дейді.

«Әулиетауды» анықтайтын тағы бір дәлел — Тасөткелдегі Тасқаладан 1982 жылы табылған түйенің жауырынына жазылған жазу. Осы сүйектің екі бетіне қара сиямен жазылған жазуларды Өзбек ССР Ғылым Академиясының Шығыстану институтының профессоры Бәрі Ахметовке оқытқанда, мынандай сөздердің бар екені анықталды: 1-қатардағы сөздер: «Қулуктың қызы Мийан Қабар»; 2-қатарда — «Қулуктың баласы Чуниси»; оның екінші бетінде — «Мухаммед Махр Құлук»; 5-қатарда — «Барқұлук Алидің ұлы» оның екінші бетінде — «Құлук Махр» 6-қатарда — Құлук Алидің тағы бір баласының есімі, өстіп жалғаса береді.

Осы сөзге сүйенсек, Баласағұнда өмір сүрген, өз заманында әулие деген атты иеленген Құлук деген әйгілі дәруіш болған. Ал осы жауырында Құлук әулиенің ататегі баян етілген. Құлуктың есімі Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білік» еңбегінде Қүліп деп дәл аталса, Махмуд Қашқаридың «Диуан лұғат ат түркінде» Құлбақ деп берілген. Бұл деректердің айтуы бойынша ол кісі Баласағұн тауларын мекендеп, сол кісінің құрметіне бұл тауды «Әулиелі» жер деп атап кеткен. Қүліптің сүйегі де Баласағұн тауына жерленген.

Баласағұнда туған, әлемге аты кең тараған энциклопедиялық ғалым Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білігінде»:

Адал қызмет еткің келсе, кел, біліп...

Мұндайлардан тый өзінді, ей Қүлік! Жақын тартып, бұл көңілің тоғаяр, Менің де, ізет ықыласым молаяр! — дейді. Бұл келтірілген шумақтан Жүсіп Баласағұнидің Қүлік әулиеге сыйынғанын байқау қиын емес. Ж. Баласағұн XI ғ. жасаған ғалым. Оның жасаған кезінде Қүлік «Әулие» ретінде түрік тайпаларының арасында әйгілі адам болғаны көрінеді. Сондықтан, ғалым Қүлікке өтініш ретінде адамдардағы жаман қасиеттерге тыйым сала көр, сонда менің де ізет-құрметім байыйды деген пікірді білдіреді. Сөйтіп, М. Қашқаридың жазған Құлбақ әулиесі мен Ж. Баласағұнидің Қүлік деген адамы, екеуі де бір кісінің есімі деген тұжырымға келеміз. Қүлік Баласағұн тауын мекен еткен және Ислам дінін уағыздаған алғашқы батыс түріктердің ірі уәкілдерінің бірі болған. Қүліктің атымен Баласағұн тауы «Әулие тау» деп аталып келе жатқан. Міне, сол тау осы күнгі ортағасырлық Ақтөбенің солтүстік-батысында орналасқан. Сөйтіп, Махмуд Қашқари жазған Баласағұн тауы, бұрынғы Баласағұн қазіргі Ақтөбе ортағасырлық қаланың қасында екені анықталды. Біздің сөйлескен қарияларымыз «Хулие тау» Шу өңіріндегі қазақ және қырғыздарға белгілі жер десті: Жұрт бұл тауды құрметтеп, оған сыйынады. Керек десеңіз, ертеде қазақ пен қырғыздардың және өңірді жайлаған тұрғындардың ақсақалдары жылына бір рет «Әулие тауға» жиналып, таудың басына шығып кеңес құрып, халықтар арасындағы шешілмей жатқан мәселелерді талқылап, бір шешімге келіп отыратындары әлі күнге дейін адамдардың есінде сақталған.

Махмуд Қашқари: «Баласағұнға жақын жатқан жердің аты Бақырлық» — дейді. Сонан кейін Бақырлық таудан мыс қазылады деп түсінік берген. Осы М. Қашқари айтқан Бақырлық тауды да таптық. Бұл тауды қазіргі кезде Жайсаң тауы деп атайды екен. Ол үшке бөлініп аталады: Балажайсаң, Ортажайсаң және Қадіржайсаң. Жайсаң тауының шығысы Қордай тауымен жалғасып жатыр, оның батыстүстігі Тасөткелмен шектеседі. Жайсаң тауының табиғаты адамның тұрмысына қолайлы жер. Таудың ішінде:

Үңгірлі, Шатыркүл, Үшмайтас, Теректі Бұқпан және Сүлікті өзендері бар. Осы өзендердің бойлары ерте заманнан, яғни Қола және Темір дәуірлерінен бастап-ақ адамдардың қоныс басқан жері екені көрінеді. Оған дәлел. Жайсаңда қола және темір замандарының естеліктері көп сақталған. Ертедегі мыс қорытқан көндердің орындары Орта Жайсаң тауында сақталған. Олардың көлемі 5-6 км жерді алып жатыр. Бұл жер қазір Шатыркүл кені деп аталады.

Жайсаң тауының түсті темірінен Ақтөбенің (Баласағұнның) тұрғындары кең пайдаланған. Осы кеннен тек қана мыс емес, алтын, күміс десеіз шойын өндірілген. Әртүрлі темірлерден жасаған бұйымдар Ақтөбедегі қазба жұмыс кездерінде жыл сайын табылуда. Мысалы, Ақтөбеде мыстан, күмістен істелген әдемі шырақтар, түрлі-түрлі ыдыстар, түймелер, білезіктер, сырғалар, ақшалар, садақтың ұштары және сол сияқты тұрмысқа керекті бұйымдар табылды. Шойыннан жасалған үлкен қазандар, тісағаштың тісі, қара темірден соғылған балғалар, кетпендер, шотбалта және басқа темір бұйымдар. Тек, бір бөлмені ашқанда Қарахан дәуірінің құмыраға салған 400 мыс ақшасы табылды деп жоғарыда айтқан едік. Оның салмағы 20 кг астам. Бұлардан басқа да жыл сайын археологиялық қазба жұмысы кезінде, мыс теңгелер, сом мыстар, моншақтар табылады. Осы бұйымдардың көптеп Ақтөбеде кездесуін кездейсоқтық деп қарауға болмайды. Ақтөбеде қолөнер кәсібі жоғарғы дәрежеде дамыған. Солардың ішінде, темірден тамаша бұйымдар шығаратын зергерлер, темір ұсталары болып, олар темірді өте жақын жерден алған. Жайсаң, Шатыркүл кендері бар тау Қашқари жазып қалдырған «Бақырлық тауы» екеніне күмәндануға болмаса керек. Бұл тау қазіргі Ақтөбеде, бұрынғы Баласағұннан 30—40 км жерге орналасқан.

Махмуд Қашқари Баласағұнға жақын жерде Юн-Арық (Жон-Арық) деп аталатын жайлау бар екенін жазған.

Ғалымның осы сөзін қуалап, Жон-Арықты іздесек, Ақтөбеде «Луговойға» қарай бұрынғы Құлан қала-

сы созылып жатқан жазықтық жер екен. Бұл жер Баласағұн сияқты үлкен қаланың жайлауына өте лайықты. Бұл жайлау Ақтөбеде басталып Мерке ауданының солтүстігінде Луговой ауданының шығысындағы Шу ауданының батыс-оңтүстігіндегі кең жазық жерлерді алып жатыр. Осы жайлаудың арқа жағы Мойынқұммен жалғасады. Жері жаз жайлауға өте қолайлы. Бұл жерде үлкенді-кішілі бірнеше өзендер бар: Тоқташ, Сарғау, Құрғақ, Ойранды, Аспара, Қызуған, Ойтал өзендері ағып, олардың барлығы Құрғайты өзеніне құяды. Құрғайты осы күнгі Кенес аулының тұсынан шу өзеніне қосылады.

Түйіп айтсақ, араб түрік ғалымдарының, әсіресе, Махмуд Қашқаридың еңбектерінде көрсетілген. Баласағұнның төңірегіндегі жер аталары, осы күнгі Ақтөбе қаласының атырабына орналасқаны айдан анық көрініп тұр. Бұл тұрпатты жерлерді Қырғызстандағы Баласағұн деп жүрген Ақбешімнің, Бурананың төңірегінен ешқашан да табуға болмайды.

Сонымен, Ұлы Жібек жолының үстіндегі 6-7 ғасырлар бойына Батыс түріктердің ірі астанасы болған, аты әлемге әйгілі, отырықшы мәдениеттің ірі орталықтарының бірі Баласағұн қаласы, осы күнгі Ақтөбе деп аталатын ортағасырлық қаланың орны екеніне күмән жоқ. Біз ортағасырдың әдеби деректеріне, археологиялық қазба жұмыстардың нәтижелеріне географиялық деректерге, халық арасынан жиналған этнографиялық-фольклорлық мағлұматтарға сүйене отырып, осындай қорытындыға келдік. Ғасырлардан бері орны белгісіз болып келе жатқан Баласағұн қаласын тек археологиялық деректермен шешу өте қиын. Сондықтан, бұл проблеманы түбегейлі шешу үшін жанжақты мағлұмат жинауға тура келді. Қайталап айтсақ, Қырғызстандағы аты аталып жүрген Ақбешім мен Бурана Баласағұн бола алмайды. Себебі, екеуінің де көлемдері тарихта белгілі Баласағұнның орналасқан жерінен кем. Тарихи деректерге Баласағұн Талас (Тараз) қаласының солтүстік-шығысында, Жібек жолының бойында. Таластан 200—250 км жерде орналасқан де-

лінсе, оған дәл осы күнгі Ақтөбеге тура келді. Әдебиеттерде көрсетілген Баласағұнның төңірегіне орналасқан қалалардың, ауылдардың және ірі су жүйелерінің аттары аталған болса, олар да осы күнгі Ақтөбенің маңында сол аттарымен тұр.

Көп жылдардан бергі Қазақ университетінің археологиялық экспедициясының Ақтөбе жүргізіп жатқан қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған археологиялық деректер Баласағұнның өмір сүрген кезеңдерін толық айқындайды. Алып жатқан жерін, оның төңірегін тексеріп қарағанда Ақтөбенің үлкен астаналық қала болғанда көз жеткізу қиын емес. Қазіргі Ақтөбе бұрынғы Баласағұн екенін, ол Батыс түрік қағанатындағы Түргештердің (VI—VIII ғғ.) «Қарлұқтардың (VIII—

IX ғғ.) Қарахандардың (X—XII ғғ.) және Қарақидандардың астанасы болғанын археологиялық деректер жеткілікті дәрежеде дәлелдейді.

Халқымыздың ортағасырлық тарихында өзгеше орны бар, ірі экономикалық, әкімшілік орталығы ғана емес, өз кезінің мәдениет ордасы да болған Баласағұн қаласының ашылмай жатқан сыры әлі де көп. Осы тұрғыдан алғанда, еліміздің неше мың жылдық тарихында тексерілетін, айқындайтын, бүгінгі ұрпаққа танытатын тарихи мұраларымыз Баласағұнмен ғана шектелмейді. Бірақ сол Баласағұнның ғана өзінде неше жүз жылдық тарихымыз жатыр-ау!...

Уахит ШӘЛЕКЕНОВ,
тарих ғылымдарының докторы, профессор.